

Παναγιώτα Γεωργοπούλου*

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ
Η ΔΙΕΥΡΥΝΣΗ ΤΟΥ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ» ΣΤΟΝ
ΚΟΣΜΟ ΤΩΝ ΤΕΧΝΟΦΥΣΙΚΩΝ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΩΝ:
Η ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ Β. LATOUR

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο επικεντρώνεται στην προσπάθεια της θεωρίας «δράστη-δικτύου» να ενσωματώσει τον κόσμο των τεχνο-φυσικών αντικειμένων στον κοινωνιολογικό στοχασμό, επιχειρώντας μια νέα εννοιολόγηση του «κοινωνικού» και της «δράσης». Σ' αυτήν την κατεύθυνση, η θεωρία «δράστη-δικτύου», πρώτον, προτείνει τη ριζοσπαστική αρχή της γενικευμένης συμμετρίας σύμφωνα με την οποία η κοινωνιολογική ανάλυση πρέπει να αποδίδει εξηγητικό ρόλο όχι μόνο στις ανθρώπινες αλλά και στις μη-ανθρώπινες οντότητες· δεύτερον, μέσα από τη μεταφορά του «ετερογενούς δικτύου», προκαλεί την κοινωνιολογική εμμονή περί «καθαρότητας» του κοινωνικού, ότι δηλαδή το αντικείμενο της κοινωνιολογίας είναι αποκλειστικά οι ανθρώπινες σχέσεις. Η θεωρία δράστη-δικτύου επεκτείνει την έννοια του «κοινωνικού» στις μη-ανθρώπινες οντότητες, ορίζοντάς το ως μια κίνηση επανένωσης και επανασυναρμο-λόγησης ετερογενών υλικών (ανθρώπινων και μη-ανθρώπινων).

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι σύγχρονες δυτικές κοινωνίες έχουν χαρακτηριστεί από τους κοινωνιολόγους ως κοινωνίες της πληροφορίας (D. Bell, 1980 και M. Castells, 1996, 1997, 1998) ή κοινωνίες της γνώσης (N. Stehr, 1994), αποτυπώνοντας τον κεντρικό ρόλο της επιστήμης και των τεχνολογικών εφαρμογών στην κοινωνική ζωή. Οι εξελίξεις στους χώρους της πληροφορικής, της βιοτεχνολογίας, της βιογενετικής και της ρομποτικής έχουν συνδράμει στις

---

* Λέκτορας στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου.

σαρωτικές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα στην οικονομία, στην πολιτική και στον πολιτισμό, κυρίως από τη δεκαετία του 1980 και μετά. Μια σειρά ζητημάτων, όπως η σύγχρονη φύση της παγκοσμιοποίησης με την έντονη αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση ανάμεσα σε κράτη, κοινότητες και άτομα, η αμφισβήτηση της κυριαρχίας του έθνους-κράτους, η μεταβολή της κοινωνικής εμπειρίας του χωρο-χρόνου σε «στιγμιαίο» χρόνο και ενοποιημένο χώρο, οι αλλαγές στη φύση της σύγχρονης εργασίας και οικονομίας, η εμφάνιση του διαδικτύου ως ενός νέου κοινωνικού και πολιτικού χώρου δράσης, τα ηθικά προβλήματα και οι κίνδυνοι που απορρέουν μέσα από την παρέμβαση στη φύση, συνδέονται άμεσα ή έμμεσα με τις παραπάνω τεχνολογικές και επιστημονικές εξελίξεις. Επιπλέον, η «τυπική» βιομηχανική ανάπτυξη και παραγωγή μάς έχει φέρει αντιμέτωπους με την οικολογική απειλή, την αβεβαιότητα και το αίσθημα του κινδύνου (U. Beck, 1992). Τέλος, η καθημερινότητά μας κατακλύζεται από μηχανές, τεχνητά αντικείμενα, κείμενα, εικόνες και καταναλωτικά προϊόντα. Στο πλαίσιο αυτό, ο φυσικο-τεχνικός κόσμος συνιστά αναπόσπαστο κομμάτι της σύγχρονης κοινωνικής ζωής και ανθρώπινης δράσης.

Στην κατεύθυνση αυτή της κυρίαρχης σημασίας που καταλαμβάνει η σχέση ανθρώπου και φυσικο-τεχνικού κόσμου στη διαμόρφωση των σύγχρονων κοινωνιών, η κοινωνιολογική θεωρία δράστη-δικτύου προκαλεί την κοινωνιολογική εμμονή περί «καθαρότητας του κοινωνικού», δηλαδή ότι το αντικείμενο της κοινωνιολογίας είναι οι ανθρώπινες σχέσεις και συμπεριλαμβάνει στην έννοια του «κοινωνικού» τον κόσμο των υλικών αντικειμένων. Με το άρθρο αυτό, θα παρουσιάσουμε τις βασικότερες παραμέτρους αυτής της προσπάθειας ενσωμάτωσης του τεχνο-φυσικού κόσμου στον κοινωνιολογικό στοχασμό, στην ανάλυση του «κοινωνικού» και της δράσης. Εδώ, μια σύντομη ιστορική αναδρομή κρίνεται απαραίτητη δεδομένου ότι η συγκεκριμένη θεωρία δεν είναι ιδιαίτερα γνωστή στη χώρα μας παρόλο που τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια έχει ασκήσει σημαντική επιρροή στην ανάπτυξη της σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας (S. Lash, 2005, σ. 3). Κλείνοντας αυτή την εισαγωγή, το άρθρο αυτό συνιστά μια προτροπή για μια εκ νέου εννοιολόγηση του «κοινωνικού» και της ανθρώπινης δράσης στον 21ο αιώνα. Όσο για αυτούς που διαφωνούν με αυτό το εγχείρημα και διατείνονται ότι έχουν τις απαντήσεις συνιστά απλά μια προτροπή διαλόγου.

1. ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ

Η θεωρία δράστη-δικτύου διαμορφώθηκε αρχικά μέσα στους κόλπους της κοινωνιολογίας της επιστήμης και της τεχνολογίας στη δεκαετία του 1980, κυρίως από τους B. Latour και M. Callon. Ήδη από τη δεκαετία του 1970, οι κοινωνικές μελέτες της επιστήμης (David Bloor, 1976· Barry Barnes, 1977· Donald MacKenzie, 1978· Stephen Shapin, 1979) είχαν στρέψει το ενδιαφέρον της κοινωνιολογικής ανάλυσης από το κοινωνικό πλαίσιο παραγωγής της επιστημονικής γνώσης στο ίδιο το γνωστικό περιεχόμενο της. Στόχος τους ήταν πλέον να αμφισβητήσουν το κύρος των θετικών επιστημών στο πεδίο της αυθεντίας τους, διευρύνοντας την κοινωνική μελέτη στις ίδιες τις επιστημονικές θεωρίες και μεθόδους τους. Επιχειρούν να ανοίξουν το «μαύρο κουτί» του περιεχομένου της επιστήμης, που ως τότε ανήκε αποκλειστικά στη δικαιοδοσία της Φιλοσοφίας της Επιστήμης, και εφαρμόζοντας την «αρχή της συμμετρίας» (Ισχυρό πρόγραμμα) του D. Bloor (1976) επιχειρούν να προάγουν όχι μόνο μια κοινωνιολογία του λάθους, όπως είχε διαμορφωθεί από τους K. Mannheim (1936) και R. Merton (1973), αλλά και μια κοινωνιολογία της αλήθειας, που έχει ως αντικείμενό της τις επιτυχίες της επιστημονικής έρευνας. Οι «αλήθειες» της επιστήμης ακόμα και οι μαθηματικές προτάσεις παύουν να κατέχουν προνομιακή θέση σε σχέση με τους άλλους τύπους γνώσης και γίνονται και οι ίδιες νόμιμο αντικείμενο της κοινωνιολογικής έρευνας.

Τη δραματική αυτή αλλαγή ακολουθούν, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, οι εθνογραφικές μελέτες της επιστήμης που στηρίζονταν στη ριζοσπαστική ιδέα μιας ανθρωπολογικής έρευνας των επιστημονικών δραστηριοτήτων στα εργαστήρια, του κατεξοχήν χώρου ερευνητικής δουλειάς των επιστημόνων. Για πρώτη φορά, αντικείμενο της ανθρωπολογικής ανάλυσης και συμμετοχικής παρατήρησης δεν είναι οι πρωτόγονες φυλές και οι ξένες προς το δυτικό πολιτισμό κοινότητες, αλλά η ίδια η επιστημονική κοινότητα –το επιστέγασμα του δυτικού ορθολογισμού– κατά την παραγωγή των επιστημονικών γεγονότων. Το βιβλίο των B. Latour και S. Woolgar, *Εργαστηριακή ζωή: Η κοινωνική κατασκευή των επιστημονικών γεγονότων* το 1979 ήταν το πρώτο που δημοσιεύθηκε προς την κατεύθυνση αυτή. Άλλες παρόμοιες εθνογραφικές μελέτες έγιναν την ίδια εποχή από την Karin Knorr-Cetina (1981). Στο έργο αυτό, παρουσιάζονται οι πρώτες θεμελιακές αρχές της θεωρίας δράστη-δικτύου για να αποσαφηνιστούν και να αναπτυχθούν στη συνέχεια μέσα από μια σειρά άρθρων και βιβλίων κατά τη δεκαετία του 1980. Στη φάση αυτή, πεδίο αναφοράς και εφαρμογής της θεωρίας δράστη-δικτύου παραμένει η επιστήμη και η τεχνολογία.

Με την έκδοση, το 1991, του βιβλίου του B. Latour *Δεν ήμασταν ποτέ μοντέρνοι* το αντικείμενο εφαρμογής της θεωρίας διευρύνεται και από μια ειδική κοινωνιολογική θεωρία που αναφέρεται στην επιστήμη και στην τεχνολογία τίθεται ως προσέγγιση που μπορεί να εφαρμοσθεί σε όλο το φάσμα του κοινωνικού. Βέβαια αυτό δεν σημαίνει σε καμιά περίπτωση ότι εγκαταλείπονται οι θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικές μελέτες στους χώρους των επιστημών και της τεχνολογίας. Έχοντας ως έδρα το Centre de Sociologie de l'Innovation στην Ecole Nationale Supérieure de Mines de Paris, αυτές οι έρευνες συνεχίζονται μέχρι σήμερα. Κατά τη γνώμη μου, αυτή η «διεύρυνση του αντικειμένου» συνιστά φυσική εξέλιξη των προγραμματικών αρχών της ίδιας της θεωρίας δράστη-δικτύου. Οι εθνογραφικές μελέτες είχαν δείξει με πειστικό τρόπο ότι το «επιστημονικό γεγονός» είναι αποτέλεσμα «κατασκευής»¹ και, πιο συγκεκριμένα, αποτέλεσμα της οικοδόμησης δικτύων όπου εμπλέκονται και συναρθρώνονται ετερογενείς, υλικές, νοητικές, φυσικές, κοινωνικές και οικονομικές πραγματικότητες. Με άλλα λόγια, φύση και κουλτούρα, γνωστικό και κοινωνικό αναμειγνύονται στη διαδικασία παραγωγής της επιστημονικής γνώσης αίροντας τις νεωτερικές διχοτομίες φύσης-κοινωνίας, επιστήμης-κοινωνίας, υποκειμένου-αντικειμένου. Στο μέτρο που στο επιστημονικό εργαστήριο το δίπολο φύση-κοινωνία καταλύεται, αυτή η κατάρρευση των διαχωριστικών ορίων, πέρα από την αμφισβήτηση και την εκ νέου εννοιολόγηση του «τι είναι φύση» και του «τι είναι επιστήμη», αναπόφευκτα συμπαρασύρει και την άλλη πλευρά του δίπολου φύσης-κοινωνίας και θέτει εκ νέου το ερώτημα «τι είναι κοινωνία» και «τι σημαίνει τελικά το επίθετο κοινωνικός». Στην κατεύθυνση αυτή, ο Latour υποστηρίζει ότι η «φύση» και η «κοινωνία» ποτέ δεν ήταν δύο αντίθετες διακριτές υπερβατικότητες, όπως υπέθεσε η νεωτερικότητα: «ποτέ δεν ήμασταν μοντέρνοι». Το «κοινωνικό», όπως και το «φυσικό» ή το «επιστημονικό», δε βρίσκονται ποτέ σε «καθαρές» μορφές. Στην πράξη, φυσικο-τεχνικό και κοινωνικό συνυπάρχουν με τη μορφή υβριδίων. Αυτό που υπήρχε και υπάρχει είναι ένα *continuum* ανάμεσα σε φύση και σε κοινωνία (Ibid). Για το λόγο αυτόν, θα πρέπει να επαναστοχαστούμε και να εξηγήσουμε εκ νέου την

1. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο Latour αποδίδει διαφορετικό νόημα στο επιχείρημα της κατασκευής. Ο κονστρουκτιβιστικός χαρακτήρας της επιστήμης δεν τοποθετείται στο επίπεδο του λόγου (discourse) και του νοήματος όπως αυτά παράγονται από τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες. Ο κονστρουκτιβιστικός χαρακτήρας αναφέρεται στη συνάρθρωση ετερογενών υλικών (υλικών και άυλων).

έννοια «κοινωνικός» καθώς και την έννοια της δράσης, συμπεριλαμβάνοντας αυτή τη φορά όχι μόνο τις ανθρώπινες αλλά και τις μη-ανθρώπινες οντότητες (όπως φυσικές δυνάμεις, μηχανές, μικρόβια κ.ά.).

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990, η θεωρία δράστη-δικτύου αποκτά ένθερμους υποστηρικτές στον αγγλοσαξονικό χώρο. Ο πιο αντιπροσωπευτικός είναι ο J. Law, συνεισφέροντας καθοριστικά στον εμπλουτισμό και στην αποσαφήνιση της θεωρίας δράστη-δικτύου ως κοινωνιολογικής θεωρίας. Παρόλα αυτά στα τέλη της δεκαετίας του 1990, η συνύπαρξη και συμπληρωματικότητα των δύο ρευμάτων, του γαλλικού και του αγγλοσαξονικού, θα λάβει τέλος. Σταθμό σε αυτή την εξέλιξη αποτελεί η δημοσίευση του βιβλίου *Actor-Network Theory and After* το 1999. Στο βιβλίο αυτό, κάνοντας έναν απολογισμό της αναπτυξιακής πορείας της θεωρίας, οι B. Latour και J. Law διαπιστώνουν ότι η κοινωνιολογική προσέγγιση δράστη-δικτύου βρίσκεται σε ένα κρίσιμο σημείο. Στο άρθρο του B. Latour (1999a) που περιέχεται στο παραπάνω βιβλίο, αναγνωρίζεται ότι ο όρος δράστη-δικτύου είναι αποτυχημένος γιατί τελικά δεν εκφράζει τις μεθοδολογικές προκείμενες και «θέσεις» της θεωρίας και έχει οδηγήσει σε παρερμηνείες. Για τον J. Law (1999), η επιτυχία της θεωρίας δράστη-δικτύου επέφερε την απομάκρυνσή της από τις προγραμματικές της διακηρύξεις, οδηγώντας την στη στασιμότητα και στην προσκόλληση σε απλουστεύσεις. Από εδώ και στο εξής, για τον J. Law στόχος της θεωρίας πρέπει να γίνει η κατανόηση και η εφαρμογή της πολυπλοκότητας. Μέσα στο πλαίσιο που θέτουν οι δύο παραπάνω τοποθετήσεις, δρομολογούνται δύο διαφορετικές/εναλλακτικές κατευθύνσεις όσον αφορά την περαιτέρω ανάπτυξη της θεωρίας δράστη-δικτύου στον 21ο αιώνα. Από τη μια πλευρά, ο B. Latour και οι συνεργάτες του στο Centre de Sociologie de l'Innovation ακολουθούν το δρόμο της συνέχειας: αποσαφήνιση της θεωρίας, απαντώντας στις κριτικές που έχουν δεχτεί. Ταυτόχρονα, επιμένουν να θέτουν ως αντικείμενο θεωρητικοποίησης το πρόβλημα της «σχετικής σταθερότητας» των δικτύων. Από την άλλη πλευρά, ο J. Law και οι συνεργάτες του (A. Mol και J. Urry) στο Πανεπιστήμιο του Lancaster,² υπό τη βαθιά επίδραση των επιστημονικών θεωριών της πολυπλοκότητας και του χάους, παίρνουν ένα διαφορετικό δρόμο: θέτουν ως κεντρικό ζήτημα κοινωνικής ανάλυσης την πολυπλοκότητα, τη ρευστότητα και την απροσδιο-

---

2. Δείτε την εξαιρετική ηλεκτρονική σελίδα του Πανεπιστημίου του Lancaster. <http://www.lancs.ac.uk/FSS/sociology/css> Περιέχει μια σειρά σημαντικών άρθρων που αναφέρονται τόσο στη θεωρία δράστη-δικτύου όσο και στην «κοινωνιολογία των κινήσεων».

ριστία των δικτυακών σχέσεων. Αναγνωρίζοντας ρητά τη ρευστότητα του «κοινωνικού», η έννοια του δικτύου εγκαταλείπεται από τους Annet Marie Moi και John Law (1994) για να αντικατασταθεί από την εναλλακτική έννοια της «ροής». Στην προοπτική αυτή και με τη θεωρητική συνεισφορά του κοινωνιολόγου J. Urry (2000a, 2000b), αναπτύσσεται η «κοινωνιολογία των ροών ή των κινήσεων» (sociology of mobilities) με έδρα το Πανεπιστήμιο του Lancaster στην Αγγλία. Αυτή έχει ως αντικείμενο την κινητικότητα ανάμεσα σε ανθρώπους, αντικείμενα, εικόνες, πληροφορίες και απόβλητα, τις πολύπλοκες αλληλεξαρτήσεις τους καθώς και τις κοινωνικές τους συνέπειες. Στο άρθρο αυτό, θα ασχοληθούμε αποκλειστικά με τη θεωρία δράστη-δικτύου μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1990, δίνοντας κυρίως έμφαση στην εκδοχή του Latour.³ Η «κοινωνιολογία των κινήσεων» δεν θα μας απασχολήσει, δεδομένου ότι στο επίκεντρο της προβληματικής της δεν τίθεται πλέον η υλική ετερογένεια του «κοινωνικού» –αυτή θεωρείται δεδομένη–, αλλά η ενσωμάτωση των επιστημονικών θεωριών της πολυπλοκότητας και της θεωρίας του χάους στον κοινωνιολογικό στοχασμό και στη σύλληψη του κοινωνικού.

2. Η ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΕΥΜΕΝΗΣ ΣΥΜΜΕΤΡΙΑΣ: Η ΑΠΑΡΧΗ ΤΟΥ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΣΜΟΥ

Είναι σημαντικό να επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας σε μια βασική προγραμματική αρχή της θεωρίας δράστη-δικτύου, την αρχή της γενικευμένης συμμετρίας, όπως αυτή τέθηκε από την πρώτη φάση της ανάπτυξης της κατά τη δεκαετία του 1980 και καθόρισε στη συνέχεια το τολμηρό της χαρακτήρα ως κοινωνιολογικής θεωρίας στο σύγχρονο κοινωνιολογικό τοπίο. Σύμφωνα με την αρχή αυτή, η κοινωνιολογική ανάλυση πρέπει να αποδίδει εξηγητικό ρόλο όχι μόνο στις ανθρώπινες ή κοινωνικές οντότητες αλλά και στα ίδια τα τεχνο-φυσικά αντικείμενα. Η κοινωνιολογική ανάλυση πρέπει να διατηρεί την αρχή της γενικευμένης συμμετρίας ανάμεσα στους πόλους κοινωνία-φύση και να μην οδηγείται συνεχώς στην απορρόφηση του τεχνο-φυσικού κόσμου από τον κοινωνικό, ανάγοντας τα πάντα σε κοινωνικές κατασκευές (Callon M. and Latour B., 1992).

Πιο συγκεκριμένα, απέναντι στην αρχή της συμμετρίας του «ισχυρού προγράμματος» του D. Bloor και των υποστηρικτών του, οι B. Latour και

---

3. Δείτε την ηλεκτρονική σελίδα του B. Latour, <http://www.enscm.fr/~latour>. Περιέχει πολλά σημαντικά άρθρα.

S. Woolgar αντιπροτείνουν την αρχή της γενικευμένης συμμετρίας.⁴ Σύμφωνα με την αρχή αυτή, όχι μόνο προτείνεται η ισότιμη εξηγητική ανάλυση ανάμεσα στα σφάλματα και στις «αλήθειες» της επιστήμης και της τεχνολογίας, στους ηττημένους και στους νικητές στα πλαίσια μιας επιστημονικής αντιδικίας, στην επιστημονικο-τεχνολογική γνώση και στις καθημερινές πεποιθήσεις (ισχυρό πρόγραμμα), αλλά και ανάμεσα σε φύση-κοινωνία. Τι σημαίνει όμως αυτή η ισότιμη εξήγηση ανάμεσα σε φύση-κοινωνία; Ασκώντας κριτική, οι B. Latour και S. Woolgar ισχυρίζονται ότι στην κονστρουκτιβιστική προσέγγιση της επιστήμης και της τεχνολογίας του «ισχυρού προγράμματος» τα πάντα ανάγονται τελικά σε κοινωνικές κατασκευές, σε κοινωνικές δομές ή κοινωνικές ομάδες και σε ερμηνευτικές διαδικασίες και δεν αποδίδεται εξηγητικός ρόλος στα τεχνικά και φυσικά στοιχεία όπως φυσικές δυνάμεις, ιδιότητες, τεχνικές κατασκευές κ.ά. Κατά αυτόν τον τρόπο, η κατάρρευση των παραδοσιακών διαχωρισμών ανάμεσα σε φύση και κοινωνία που προάγει η κονστρουκτιβιστική αντίληψη γίνεται τελικά προς όφελος της κοινωνίας. Για τον B. Latour και τους συνεργάτες του, η κονστρουκτιβιστική προσέγγιση δεν πρέπει να είναι μόνο κοινωνική, να είναι δηλαδή ασύμμετρη ανάμεσα στους δύο πόλους φύση – κοινωνία. Αντίθετα, θα πρέπει να είναι συμμετρική, να αποδίδεται ισοδύναμη εξηγητική αξία και στους δύο πόλους. Για το λόγο αυτόν, η θεωρία δικτύου-δράστη αποκαλείται κονστρουκτιβισμός χωρίς τον όρο κοινωνικός.⁵ Εφαρμόζοντας την αρχή της γενικευμένης συμμετρίας, κατανοεί τα επιστημονικά και τεχνολογικά αντικείμενα ως αποτέλεσμα της οικοδόμησης δικτυακών σχέσεων ανάμεσα σε ετερογενή υλικά, ανθρώπινα και μη-ανθρώπινα όπου σε κάθε στοιχείο –κοινωνικό, φυσικό, τεχνικό, γνωστικό, ανθρώπινες δράσεις κ.λπ.– που συμμετέχει σε αυτά τα ετερογενή δίκτυα και συμβάλλει στη σταθεροποίησή τους, αποδίδεται ο απαιτούμενος εξηγητικός ρόλος.

---

4. Η αρχή αυτή αποτέλεσε πεδίο έντονης αντιπαράθεσης και διαμάχης μεταξύ των κοινωνιολόγων της επιστήμης. Η πιο αντιπροσωπευτική είναι αυτή ανάμεσα στον B. Latour και τον D. Bloor. Για μια ουσιαστική κατανόηση της διαμάχης, δείτε τα άρθρα τους στο *Studies in History and Philosophy of Science*, 1999, Vol. 30, No 1. D. Bloor, «Anti-Latour», ό.π., σ. 81-112 και B. Latour, «For David Bloor ...and Beyond: A Reply to David Bloor's "Anti-Latour"», ό.π., σ. 113-129.

5. Είναι ενδεικτικό ότι στη δεύτερη έκδοση, το 1986, του βιβλίου των B. Latour και S. Woolgar, *Εργαστηριακή ζωή: Η (κοινωνική) κατασκευή των επιστημονικών γεγονότων*, το επίθετο «κοινωνική» παραλήφθηκε. Οι λόγοι εξηγούνται από τους συγγραφείς στο υστερόγραφο της έκδοσης.

Κατά τη γνώμη μου, αυτή η αρχή της γενικευμένης συμμετρίας προβάλλει τελικά το αίτημα της διάσωσης της υλικότητας και ενός ρεαλισμού απέναντι σε ένα διευρυνόμενο «κοινωνιολογισμό» όπου τα πάντα ανάγονται σε ερμηνευτικές, γλωσσικές ή κοινωνικές κατασκευές. Ωστόσο, όταν το αίτημα αυτό αναφέρεται στο χώρο της ανάλυσης της τεχνολογίας και της επιστήμης γίνεται εύκολα αποδεκτό· όταν όμως τοποθετείται στο χώρο της ανάλυσης της κοινωνίας, αποκτά τολμηρό χαρακτήρα και φέρνει τη θεωρία δράστη-δικτύου σε έντονη πολεμική αντιπαράθεση τόσο με τις ερμηνευτικές μικρο-κοινωνιολογίες όσο και με τους μεταδομικούς/μεταμοντέρνους προσανατολισμούς στις κοινωνικές επιστήμες.

Πώς είναι όμως δυνατόν, η υιοθέτηση της κονστρουκτιβιστικής προσέγγισης και η άρνηση του παραδείγματος της ουσιοκρατίας να μην συνεπάγεται την απεμπόληση της υλικής-πραγματικής διάστασης της κοινωνικής ζωής; Πώς είναι δυνατόν, η κατάρρευση των νεωτερικών διακρίσεων ανάμεσα σε ανθρώπινο και μη-ανθρώπινο, ανάμεσα σε κοινωνικό και φυσικο-τεχνικό κόσμο που εμπεριλαμβάνει το κονστρουκτιβιστικό παράδειγμα, να προάγει μια θεώρηση της κοινωνικής πραγματικότητας που να διατηρεί την αρχή της γενικευμένης συμμετρίας ανάμεσα στους δύο πόλους φύση-κοινωνία; Στην κατεύθυνση αυτή, θα επικεντρώσουμε το ενδιαφέρον μας, κατά πρώτον στην έννοια του ετερογενούς δικτύου ως μεταφορά πρόσληψης του πραγματικού, κατά δεύτερον στον προκλητικό τρόπο που η θεωρία δράστη-δικτύου υπερβαίνει το δυϊσμό ανάμεσα σε φύση-κοινωνία, ανθρώπινο και μη-ανθρώπινο.

Καταρχάς, για τη θεωρία δράστη-δικτύου, τα κοινωνικά, επιστημονικά, φυσικά, τεχνολογικά αντικείμενα συνιστούν διαρθρωμένα δίκτυα από ετερογενή υλικά που περιλαμβάνουν ανθρώπους, νοήματα, σύμβολα, μηχανές, χρήματα, κείμενα κ.λπ. Με άλλα λόγια, εφαρμόζοντας την αρχή της γενικευμένης συμμετρίας, τόσο οι τεχνοφυσικές όσο και οι κοινωνικές οντότητες συνιστούν ετερογενή δίκτυα. Κατά αυτόν τον τρόπο, προβάλλεται ο ριζοσπαστικός ισχυρισμός ότι το κοινωνικό δεν είναι μόνο ανθρώπινο, όπως και ο τεχνοφυσικός κόσμος δεν είναι μόνο υλικός; και τα δύο συνιστούν μορφοποιημένα δίκτυα ποικίλων συστατικών από ανθρώπινα και μη-ανθρώπινα στοιχεία. Το κοινωνικό, επομένως, δεν αναφέρεται αποκλειστικά στις ανθρώπινες σχέσεις, δεν συγκροτείται αποκλειστικά μόνο από το ανθρώπινο στοιχείο. Το κοινωνικό είναι το αποτέλεσμα «σχέσεων» που περιλαμβάνουν ανθρώπινους και μη-ανθρώπινους παράγοντες. Από τη στιγμή που όλες οι οντότητες διατάσσονται δικτυακά, δηλαδή συγκροτούνται μέσα από τις σχέσεις τους με άλλες οντότητες, οι ιδιότητες ή ποιότητές τους δεν είναι έμφυτες αλλά, αντίθετα, είναι αποτέ-

λεσμα κατασκευής ή, καλύτερα, στην προκειμένη περίπτωση, συνιστούν συνέπειες ή αποτελέσματα των δικτυακών τους σχέσεων. Στη βάση αυτή, για τον Latour, ο οντολογικός διαχωρισμός ανάμεσα σε φύση και κοινωνία δεν υφίσταται. Παρόλα αυτά, ο δυϊσμός υπάρχει: μόνο που δεν οφείλεται σε ενδογενείς ποιότητες των δύο κόσμων αλλά είναι αποτέλεσμα δικτυακής κατασκευής. Η απόδοση χαρακτηρισμών, όπως φυσικοτεχνικό ή κοινωνικό, είναι αποτέλεσμα ή συνέπεια της οικοδόμησης των δικτυακών σχέσεων μεταξύ ετερογενών στοιχείων και του βαθμού σταθεροποίησής τους. Για τον Bruno Latour, αυτές οι ίδιες οι οντότητες είτε είναι άνθρωποι είτε όχι δεν είναι εξωρχής «κοινωνικές». Το κοινωνικό αφορά το «είδος διασύνδεσης» μεταξύ των οντοτήτων και όχι τις ίδιες τις οντότητες. Με αυτή την έννοια, το κοινωνικό δεν συνιστά το βασιλείο των ανθρώπων που έρχεται σε αντιδιαστολή με έναν άψυχο φυσικο-τεχνικό κόσμο, αλλά μια πολύ ιδιαίτερη κίνηση επανένωσης και επαναδιαρθρώσεως ετερογενών οντοτήτων (Latour B., 2005, σ. 5). Στην προοπτική αυτή, τόσο ο τεχνο-φυσικός κόσμος όσο και τα αντικείμενα της κοινωνιολογικής έρευνας, η κοινωνία, οι δράστες, οι θεσμοί, όπως η εξουσία, το κράτος κ.λπ., κατανοούνται ως δίκτυα σχέσεων από ετερογενή και αλληλεπιδραστικά συστατικά. Στόχος της θεωρίας είναι να γνωρίσει τα δίκτυα στην ετερογένειά τους και να ανακαλύψει πώς διατάσσονται τα συστατικά τους μέρη και παράγουν αποτελέσματα, όπως επιστημονικά γεγονότα, τεχνολογικά αντικείμενα, εξουσία, ανισότητες, θεσμούς κ.λπ.

Μέσα από τη μεταφορά του ετερογενούς δικτύου, από τη μια, αίρεται η νεωτερική διάκριση ανάμεσα σε φύση-κοινωνία, από την άλλη, η θεωρία δράστη-δικτύου προκαλεί την κοινωνιολογική εμμονή περί «καθαρότητας του κοινωνικού», δηλαδή ότι το αντικείμενο της κοινωνιολογίας είναι οι ανθρώπινες σχέσεις και συμπεριλαμβάνει στην έννοια του κοινωνικού τον υλικό κόσμο των αντικειμένων. Βέβαια, η κατάρρευση του δυϊσμού ανάμεσα σε φυσικό-τεχνικό και κοινωνικό κόσμο δεν αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο της θεωρίας δράστη-δικτύου, τη συναντάμε σε μια σειρά σύγχρονων κοινωνικών θεωριών που υιοθετούν το κονστρουκτιβιστικό παράδειγμα, όπως στη φαινομενολογική κοινωνιολογία, την εθνομεθοδολογία ή το δομισμό, το μεταδομισμό, το μεταμοντερνισμό (μέσα από τη σημειωτική θέαση του κόσμου). Ωστόσο, ο ριζοσπαστισμός της θεωρίας δράστη-δικτύου και η προκλητική της στάση δεν εδράζεται τόσο στο γεγονός της αμφισβήτησης του δυϊσμού ανάμεσα στο ανθρώπινο και μη-ανθρώπινο, αλλά στον τρόπο που τον υπερβαίνει. Ενώ στις παραπάνω κοινωνικές θεωρίες, η κατάρρευση των διαχωρισμών ανάμεσα σε φυσικο-τεχνικό και κοινωνικό κόσμο γίνεται προς όφελος του τελευταίου, η θεωρία δράστη-δικτύου

επιμένει στην αξεδιάλυτη εμπλοκή τους μέσα από τη μεταφορά του ετερογενούς δικτύου, εφαρμόζοντας την αρχή της γενικευμένης συμμετρίας ανάμεσα στους δύο κόσμους (Latour B., Woolgar S., 1993).

Σύμφωνα με τον Latour, η υιοθέτηση του κονστρουκτιβιστικού παραδείγματος από τις σύγχρονες κοινωνικές θεωρίες είχε ως συνέπεια την πλήρη απορρόφηση του φυσικού-τεχνικού κόσμου από τον κοινωνικό κόσμο (Latour B., 2000). Η φύση, τα τεχνολογικά αντικείμενα ακόμα και η ίδια η ύπαρξη της πραγματικότητας μετατράπηκαν σε συμβολικές κατασκευές, σε παγιωμένες ερμηνείες στον ιστορικό χρόνο και η υλικότητά τους εξαφανίστηκε. Για παράδειγμα, για τους οπαδούς του Wittgenstein, η κοινωνία αποτελείται από γλωσσικά παίγνια, για τους οπαδούς τους Foucault από έλλογες πρακτικές, για τον Derrida από «κείμενα» και για τον Baudrillard από «σημαίνοντα». Κατά αυτόν τον τρόπο, οι πραγματικότητες των αντικειμένων της έρευνας αντικαταστάθηκαν από τις εικόνες-ερμηνείες των αντικειμένων ή ανήχθησαν σε βαθύτερες γλωσσικές ή κοινωνικές δομές. Για τον Latour, αυτή η «στρατηγική αντικατάστασης» (Latour B., 2000, σ. 109) είναι λανθασμένη γιατί, από τη μια, αγνοεί τελικά την ίδια την ύπαρξη του μη-ανθρώπινου στοιχείου και, από την άλλη, παραγνωρίζει την ίδια την εμπειρία, το γεγονός δηλαδή ότι στην πράξη, το φυσικο-τεχνικό και το κοινωνικό δε βρίσκονται σε «καθαρές μορφές» αλλά συνυπάρχουν με τη μορφή υβριδίων (hybrids). Αλήθεια, πώς μπορούμε να διακρίνουμε τα αντικείμενα από τις πεποιθήσεις μας γι' αυτά; Πώς μπορούμε να διακρίνουμε τα «γεγονότα» (facts) από τις ίδιες τις ερμηνείες μας; Πώς μπορούμε, με άλλα λόγια, να διαχωρίσουμε τη «Φύση» από την «Κοινωνία»;

Από τη σκοπιά αυτή, αντί να αντιδιαστέλλουμε την «Κοινωνία» από τη «Φύση», τον κόσμο των υποκειμένων από τον κόσμο των αντικειμένων, θα πρέπει να τοποθετήσουμε την πραγματικότητα σε μια τρίτη διάσταση που είναι ο κόσμος των «ημι-αντικειμένων» (quasi-objects) και των ημι-υποκειμένων (quasi-subjects), δηλαδή των υβριδίων ανάμεσα στο κοινωνικό και στο μη-κοινωνικό στοιχείο. Με άλλα λόγια, στο λατουριανό σύστημα, τη θέση των υποκειμένων και των αντικειμένων την καταλαμβάνει μια άλλη τρίτη «οντολογική διάσταση», αυτή των υβριδίων, των ημι-αντικειμένων/υποκειμένων», όπου κοινωνικό και μη-κοινωνικό εμπλέκονται και συνυπάρχουν. Στην προοπτική αυτή ενός κόσμου που καταλαμβάνεται από τα υβρίδια, κοινωνικό και μη-κοινωνικό έχουν την ίδια αξία (αρχή της ισοδυναμίας) και γι' αυτό θα πρέπει να εξηγούνται με τον ίδιο τρόπο, εφαρμόζοντας την αρχή της γενικευμένης συμμετρίας. Με βάση αυτή την αρχή, φύση και κοινωνία θα πρέπει να κατανοούνται *ως πανομοιότυπα*

αποτελέσματα μιας άλλης δραστηριότητας... Όπως γράφουν οι Latour και Callon: Την αποκαλούμε οικοδόμηση του δικτύου (Callon M. and Latour B., 1992, σ. 348). Εδώ, ο νεωτερικός δυϊσμός εκτοπίζεται από τον μονισμό των υβριδίων. Μοναδική ουσία είναι τα υβρίδια ή διαφορετικά τα δίκτυα.

Μέσα από την προσέγγιση αυτή, καταγγέλλεται η συστηματική παραγνώριση του τεχνο-φυσικού κόσμου από τη μοντέρνα αλλά και από τη μεταμοντέρνα κοινωνική σκέψη. Πώς είναι δυνατόν να κατανοήσουμε το σύγχρονο δυτικό κοινωνικό κόσμο όταν δεν είμαστε ικανοί να συμπεριλάβουμε με ουσιαστικό και ενεργό τρόπο στις κοινωνικές θεωρήσεις μας την κυρίαρχη παρουσία των τεχνο-φυσικών αντικείμενων; Αντί λοιπόν μέσα από την «κοινωνική στροφή» του κοστρονκτιβιστικού εγχειρήματος να αγνοούμε την ύπαρξή τους, ανάγοντάς τα σε κοινωνικές δομές ή γλωσσικές κατασκευές, αντί να είμαστε «ασύμμετροι» και στα πλαίσια του δίπολου φύση-κοινωνία, ο πόλος «κοινωνία» να εξηγεί και τελικά να απορροφά τον πόλο «φύση», ο Latour προτάσσει την αναγκαιότητα «άλλης μιας στροφής μετά την κοινωνική στροφή» (1999c) όπου θα επικεντρώνεται στις «ενώσεις» (associations) ανάμεσα στο ανθρώπινο (human) και στα μη-ανθρώπινα (non-humans). Η κοινωνιολογική θεωρία πρέπει επομένως να διευρύνει το αντικείμενό της και να εστιάσει στις συμμετρικές και ισοδύναμες σχέσεις του ανθρώπινου με το μη-ανθρώπινο στοιχείο, εξαλείφοντας, κατά αυτόν τον τρόπο, τα τελευταία ίχνη ανθρωποκεντρισμού στο χώρο της. Ο δομισμός, ο μεταδομισμός και ο μεταμοντερνισμός μπορεί να οδήγησαν στο θάνατο του Υποκειμένου ως δημιουργού, ωστόσο πρόβαλλαν τη θέση ότι η πραγματικότητα που μας περιβάλλει είναι δημιούργημα της ίδιας της γλώσσας ή προϊόν των ιδεών μας. Απέναντι λοιπόν σε αυτά τα τελευταία ίχνη ανθρωποκεντρισμού, η θεωρία δράστη-δικτύου επιχειρεί να ενσωματώσει στην κοινωνιολογική θεωρία τα μη-ανθρώπινα στοιχεία, αυτό που ο Latour αποκαλεί τις «απούσες μάζες» (missing masses) (1992). Στην προοπτική αυτή, ήρθε πια η στιγμή που η κοινωνιολογία πρέπει να επαναπροσδιορίσει το αντικείμενό της.

3. ΤΟ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ: Η ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ ΔΡΑΣΤΗ-ΔΙΚΤΥΟΥ

Οι παραπάνω θέσεις του Latour μας φέρνουν σε αμηχανία. Οι σχέσεις των ανθρώπων, δηλαδή οι ομάδες που διαμορφώνουν και οργανώνουν, η κοινωνικότητα που αναπτύσσουν, δεν αποτελούν τα θεμέλια του κοινωνικού; Δεν είναι αυτά που συγκροτούν την ανθρώπινη κοινωνία και δεν είναι επομένως αυτά που συνιστούν το αντικείμενο της κοινωνιολογίας;

Πώς είναι δυνατόν, όπως μας προτείνει η θεωρία δράστη-δικτύου, να εξομειώσουμε τους ανθρώπους με τα αντικείμενα; Τα αντικείμενα δεν έχουν προθέσεις, βούληση, επιθυμίες, γλώσσα. Πώς μπορούν λοιπόν τα αντικείμενα να μεταμορφωθούν σε κοινωνικούς δρώντες;

Είναι προφανές ότι η θεωρία δικτύου-δράστη επιχειρεί την «ανατίμηση» του κόσμου των φυσικών, υλικών, τεχνικών αντικειμένων ως θεμελιακή διάσταση των ανθρώπινων κοινωνιών και, επομένως, ως αντικείμενο κοινωνιολογικής ανάλυσης. Κατά τη γνώμη μου, για να γίνει η «ανατίμηση» αυτή κατανοητή και να μπορέσει να αντιμετωπίσει τις παραπάνω ενστάσεις, θα πρέπει να ιδωθεί υπό το πρίσμα δύο δεδομένων. Το πρώτο αφορά τις συγκεκριμένες κοινωνικές εμπειρίες που μας επιβάλλουν μια τέτοια ανατίμηση στο χώρο της σύγχρονης κοινωνιολογικής θεωρίας. Το δεύτερο αναφέρεται στο γεγονός ότι η «ανατίμηση» αυτή δε μεθοδεύεται μέσα από τα κοινωνιολογικά στρατόπεδα του θετικισμού ή της φαινομενολογίας αλλά μέσα από την αναβίωση του βιταλισμού (νεοβιταλισμός ή βιοφιλοσοφία), όπου επικεντρώνεται στο γίγνεσθαι και στη δυναμική του κοινωνικού. Όπως θα δούμε και θα αναλύσουμε στη συνέχεια, στη βάση της υιοθέτησης αυτής της νεοβιταλιστικής προοπτικής, αυτές οι ίδιες οι οντότητες, είτε είναι άνθρωποι είτε όχι, δεν είναι εξαρχής «κοινωνικές». Το κοινωνικό δεν είναι κάτι δεδομένο, ούτε a priori ιδιότητα των οντοτήτων, ανθρώπινων ή μη-ανθρώπινων, αλλά αποτέλεσμα των σχέσεων μεταξύ των οντοτήτων.

Ξεκινώντας από τις συγκεκριμένες κοινωνικές εμπειρίες που μας επιβάλλουν την ενσωμάτωση του φυσικο-τεχνικού κόσμου στην κοινωνιολογική σκέψη, ο B. Latour (1996a), επιστρατεύοντας διαπιστώσεις από το πεδίο της ανθρωπολογίας, υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές σχέσεις στην καθαρή τους μορφή, δηλαδή ανάμεσα σε ανθρώπους ή ανθρώπινες ομάδες, δεν είναι ικανές να οικοδομήσουν την ανθρώπινη κοινωνία. Αυτό που διακρίνει την ανθρώπινη κοινωνία είναι η ανθεκτικότητα και η σταθερότητά της. Για τον Latour, η επίτευξη αυτής της σταθερής επικοινωνίας στο χώρο και στο χρόνο εξασφαλίζεται από την παρουσία των αντικειμένων, από τα εξω-σωματικά πρακτικά μέσα που πλαισιώνουν τις κοινωνικές μας διαντιδράσεις. Συγκεκριμένα, τα πρωτεύοντα θηλαστικά όπως οι μπαμπούινοι ή οι χιμπατζήδες χαρακτηρίζονται από ιδιαίτερες κοινωνικές ικανότητες (συγκρότηση ομάδων, συναισθηματική αμοιβαιότητα, κ.ά.). Ωστόσο, οι μπαμπούινοι ως κοινωνικοί δρώντες είναι αναγκασμένοι να οικοδομούν κάθε φορά εκ νέου και συνεχώς την κοινωνική τους ζωή. Για τον Latour, αυτό συμβαίνει εξαιτίας του γεγονότος ότι δεν επινοούν και δε χρησιμοποιούν αντικείμενα, παρά μόνο σε υποτυπώδη μορφή. Με άλλα λόγια, το γεγονός ότι η κοινωνική ζωή των μπαμπούνιων

διέπεται από άμεσες, καθαρές κοινωνικές σχέσεις, χωρίς τη διαμεσολάβηση εξωσωματικών μέσων, δεν επιτρέπει την οικοδόμηση της κοινωνικής σταθερότητας και κοινωνικής τάξης. Για τον Latour, η κοινωνική ζωή των μπαμπούνων συνιστά τον «παράδεισο της διαντίδρασης», αλλά την ίδια στιγμή μια τέτοια αντίληψη του κοινωνικού δείχνει πώς θα ήταν, ακριβώς, η ανθρώπινη κοινωνία αν ήταν μια «κοινωνική κοινωνία», χωρίς εξωσωματικά μέσα (Latour B., 1996a, σ. 233). Έτσι λοιπόν, η ειδοποιός διαφορά των ανθρώπινων κοινωνιών σε σχέση με τις «κοινωνίες» των πρωτευόντων θηλαστικών δεν εδράζεται μόνο στην επικοινωνία μέσω της παραγωγής νοημάτων και της γλώσσας αλλά και στην ύπαρξη των εξωσωματικών αντικειμένων. Οι ανθρώπινες κοινωνίες δεν είναι αποκλειστικά ανθρώπινες αλλά συνιστούν κοινωνίες υβριδίων ανάμεσα σε ανθρώπινα και μη-ανθρώπινα συστατικά.

Εάν λοιπόν το κοινωνικό συγκροτείται από ανθρώπινα και μη-ανθρώπινα συστατικά, στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες των τεχνολογιών της πληροφορίας και της επικοινωνίας, η παρουσία αυτών των μη-ανθρώπινων αντικειμένων έχει πολλαπλασιαστεί (*la proliferation des hybrides*, B. Latour, 1991, σ. 7-10) και έχει γίνει πλέον καθοριστική στη διαμόρφωση και στην επαναδιαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων. Οι μικρο-τεχνολογίες αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητάς μας και κυριαρχούν στο οικιακό και στο εργασιακό περιβάλλον. Διευκολύνουν σε εκπληκτικό βαθμό την κινητικότητά μας στο χώρο, και οι πληροφοριακές και επικοινωνιακές ροές που συνεπάγονται καταργούν το χώρο και το χρόνο ανάμεσα σε ανθρώπους, εταιρείες και κράτη. Οι ανθρώπινες ικανότητες και δυνατότητες ενδυναμώνονται και μετασχηματίζονται όλο και περισσότερο από τις σύνθετες διασυνδέσεις ανθρώπων και υλικών αντικειμένων. Για παράδειγμα, χωρίς τη συμμετοχή των δικτύων που αποτελούνται από αντικείμενα και ανθρώπους, όπως ο υπολογιστής, το χαρτί, ο εκτυπωτής, το ταχυδρομικό σύστημα, η συγκρότηση της κοινωνικής σχέσης ανάμεσα στον συγγραφέα και στον αναγνώστη είναι αδύνατη (J. Law, 1992). Όπως αναφέρει ο J. Urry (2000, σ. 14), εξαιτίας της επέκτασης αυτών των μη-ανθρώπινων υβριδίων και της καθοριστικής τους σημασίας για την κοινωνική μας ζωή δεν μπορεί πλέον να δρομολογηθεί μια θεωρητικοποίηση της κοινωνικής δράσης εστιάζοντας αποκλειστικά στις ικανότητες του υποκειμένου να αποδίδει νοήματα ή να ακολουθεί τους κοινωνικούς κανόνες. Από τη στιγμή που όλο και περισσότερο άνθρωπος και φυσικο-τεχνικός κόσμος διαπλέκονται στενά και αυτή η σχέση αποκτά κυρίαρχη σημασία, η κοινωνική δράση δεν μπορεί να αναλυθεί αυτόνομα, ανεξάρτητα από το φυσικο-τεχνικό κόσμο με τον οποίο εμπλέκεται.

Εάν λοιπόν η οντολογική διάκριση φύση – κοινωνία δεν υπάρχει, αλλά αυτό που υφίσταται οντολογικά είναι ο κόσμος των υβριδίων, το κοινωνικό όπως και η έννοια της δράσης παύουν να αναφέρονται στο βασίλειο των ανθρώπων που έρχεται σε αντιδιαστολή με έναν άψυχο φυσικο-τεχνικό κόσμο. Τι είναι επομένως το κοινωνικό; Ποιο περιεχόμενο παίρνει η έννοια της δράσης στη θεωρία δράστη-δικτύου; Για να το θέσω σαφέστερα, πώς είναι δυνατόν να σκεφτούμε το κοινωνικό και τη δράση στη μη-ανθρωπομορφική τους εκδοχή; Εδώ, η θεωρία δράστη-δικτύου ενσωματώνει το βιταλισμό ή καλύτερα το νεοβιταλισμό όπως αυτός διαμορφώθηκε από τον Deleuze (1991, 2002).⁶ Σε αυτόν, η σημειωτική ή σχεσιακή αντίληψη του κόσμου δεν προσδιορίζεται από τις σχέσεις μεταξύ των σημείων (λέξεων), αλλά αρθρώνεται από μια «φυσική μεταξύ των δυνάμεων» (Bogue R., 1989, σ. 34). Ο κόσμος δεν είναι «κείμενο» αλλά συνιστά ένα πλέγμα δυνάμεων σε συνεχή ροή, κίνηση, αλλαγή και εκδίπλωση. Από την σκοπιά αυτή, ο Deleuze διαφοροποιείται από το μεταδομισμό και, υπό τη βαθιά επίδραση των Nietzsche και Bergson, ακολουθεί το μονοπάτι της Lebensphilosophy: η κεντρική κατηγορία της γλώσσας αντικαθίσταται από την κατηγορία της «ζωής».

Εδώ, η έννοια της «ζωής» δεν έχει καμιά σχέση με το βιολογικό οργανισμό. Αντίθετα, η ζωή γίνεται αντιληπτή ως κίνηση, ως μια διαδικασία συνεχούς ροής, ως γίνεσθαι. Στην προοπτική αυτή, ο νεοβιταλισμός ή βιοφιλοσοφία δεν αντιλαμβάνεται τη «ζωή» στην αντίθεσή της με τη μη-ζωή, δε θέτει το ερώτημα «τι είναι ζωή» άρα και «τι δεν είναι ζωή» (Thacker E., 2005). Η ζωή, στην προσέγγιση αυτή, είναι η ίδια κίνηση, η αέναη δημιουργία και η συνεχής αλλαγή. Αντί λοιπόν να αντιλαμβάνεται τη ζωή ανάμεσα στους πόλους κοινωνία – φύση, βιολογία – τεχνολογία, άνθρωπος – μηχανή – συλλαμβάνει τον κοινό τους χαρακτήρα, τον «κοινό τους λόγο» που δεν είναι άλλος από τη συνεχή μεταμόρφωση, δημιουργία, αλλαγή. Αν λοιπόν η ζωή δεν ταυτίζεται με έναν οργανικό κόσμο που έρχεται σε αντίθεση με έναν μη-οργανικό, αλλά συνιστά τον κοινό τους παρανομαστή που είναι η κινητικότητα και η συνεχής αλλαγή, τότε είναι

---

6. Πρέπει να επισημάνουμε εδώ ότι ο B. Latour δεν αναφέρει ρητά αυτή την επιρροή από τον Deleuze. Αντίθετα, επικαλείται την «Μοναδολογία» του G. Tarde (Latour, 2002). Αν και Tarde και Deleuze εντάσσονται στην ίδια φιλοσοφική αντίληψη του βιταλισμού και των «μονάδων» ως ανοικτών «ριζωματικών» συστημάτων (Lazzarato, 1999), κατά τη γνώμη μου, η άμεση αναφορά στον Tarde εξηγείται από το γεγονός ότι ο Latour επιθυμεί να εδραιώσει και να νομιμοποιήσει την προσέγγισή του στο χώρο της κοινωνιολογικής παράδοσης και όχι στο χώρο της κοινωνικής φιλοσοφίας.

πλέον δυνατόν να στοχαστούμε πάνω σε μια μη-ανθρωπομορφική αντίληψη περί ζωής. Με άλλα λόγια, μπορούμε να στοχαστούμε μια απροσδιόριστη, μια ανώνυμη ζωή –αυτή της κίνησης και της αλλαγής– που διαπερνά το δυϊσμό ανάμεσα σε υλικό και κοινωνικό κόσμο. Έτσι λοιπόν, για το νεοβιταλισμό δεν υπάρχει ουσιώδης οντολογική διαφορά ανάμεσα στα ανθρώπινα και μη-ανθρώπινα. Αυτή εκτοπίζεται από τον μονισμό μιας μεταφυσικής του γίνεσθαι.

3.1 Τι είναι κοινωνία;

Πάνω σ' αυτή τη μεταφυσική του γίνεσθαι που εκτοπίζει τους δυϊσμούς και υιοθετεί το μονισμό, χτίζεται και η κοινωνιολογική θεωρία δράστη-δικτύου. Αντίθετα από τη συμβατική κοινωνιολογία, αντιλαμβάνεται την πραγματικότητα και τα περιεχόμενά της μέσα από όρους μη-σταθερότητας, ρευστότητας και αέναης δημιουργίας. Η πραγματικότητα γίνεται αντιληπτή ως μια δυναμική διαδικασία συνεχούς δικτυακής οικοδόμησης χωρίς καθορισμένο σχέδιο, προορισμό ή τέλος. Αναλυτικότερα, για τη θεωρία δράστη-δικτύου, μοναδική ουσία του κόσμου είναι τα υβρίδια, δηλαδή τα δίκτυα. Οι δυϊσμοί ανάμεσα σε φύση-κοινωνία, δομή-δράση της συμβατικής κοινωνιολογίας εκτοπίζονται από το μονισμό των δικτύων. Όλα είναι δίκτυα: άτομο, κοινωνία, φύση, δράση, δομή. Την ίδια στιγμή, τα δίκτυα κατανοούνται με όρους συνεχούς μεταβολής, κίνησης ή ροής. Τα δίκτυα συντίθενται από σχέσεις ή από συνδέσεις (ανάμεσα σε ανθρώπινα, συμβολικά, γλωσσικά και υλικά συστατικά) και αυτά τα δίκτυα με τη σειρά τους συνδέονται ή εισέρχονται σε άλλες δικτυακές σχέσεις, γεγονός που διαμορφώνει και προωθεί τη δικτυακή τους δυναμική, κίνηση και μεταβολή. Με άλλα λόγια, ένα δίκτυο είναι περισσότερο ένα σύστημα κινήσεων, μεταμορφώσεων και αλλαγών παρά ένα σύστημα που οργανώνεται από μέρη και στοιχεία, από σταθερές και αμετάβλητες οντότητες. Στην προοπτική αυτή, ο χαρακτήρας της δικτυακής διάταξης είναι ανοικτός και αντιμετωπίζεται ως αβέβαιη, μη-γραμμική διαδικασία με ακούσιες συνέπειες. Σε αυτό το δικτυακό γίνεσθαι, η καθολικότητα και η τάξη δεν συνιστούν τον κανόνα αλλά τις εξαιρέσεις (B. Latour, 1996b). Η σταθερότητα και η διατήρηση της δυναμικής του δικτύου επιτυγχάνεται μέσα από τη σύναψη σχέσεων, συνδέσεων, ενώσεων. Παρόλα αυτά, οι συνδέσεις και οι σχέσεις δεν διατηρούνται από μόνες τους αλλά απαιτούν για τη διατήρησή τους την υποστήριξη από άλλες συνδέσεις και σχέσεις. Στη διαδικασία αυτή, ο χρόνος και ο χώρος δεν συνιστούν αμετάβλητες φυσικές πραγματικότητες, αλλά εσωτερικές μεταβλητές των σχέσεων μεταξύ των οντοτήτων.

Πού οφείλεται όμως αυτή η αέναη κίνηση των δικτύων; Από το γεγονός ότι κάθε «μονάδα» (δίκτυο) διαθέτει την ιδιότητα να επιδρά και να δέχεται επιδράσεις ή διαφορετικά να συνδέει ή να συνδέεται. Ακριβέστερα, κάθε μονάδα, κάθε δίκτυο διαθέτει εγγενώς μια πρωτογενή ενεργή δύναμη που δεν είναι άλλη από το να διαμορφώνει συνδέσεις, συνθέσεις και διακλαδώσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο, κάθε δίκτυο συνιστά τη δυναμική πηγή όπου νέες συνδέσεις μπορούν να χαραχθούν, νέες αλλαγές μπορούν να δρομολογηθούν. Τελικά, ακολουθώντας την εκδοχή της Lebensphilosophy του Deleuze για τη θεωρία δράστη-δικτύου, ο κόσμος είναι ένα πλέγμα δυνάμεων που εκδηλώνονται ως σχέσεις επιρροής – επιδρούν και δέχονται επιδράσεις. Στο πλαίσιο αυτό, κοινωνία και ανθρώπινη φύση, φυσικός και τεχνολογικός κόσμος ανάγονται σε ισότιμες πηγές ενέργειας που τροφοδοτούν την αέναη κίνηση, αλλαγή και δημιουργία.

Από τη στιγμή που η πραγματικότητα είναι μια δυναμική, σχεσιακή διαδικασία που παράγεται μέσα από την αλληλεπίδραση ετερογενών υλικών, ανθρώπινων και μη-ανθρώπινων, από τη στιγμή που οι σχέσεις και οι συνδέσεις είναι αυτές που συνιστούν τη βάση κατανόησης της συγκρότησης του κόσμου και όχι μια οντολογία σταθερών αμετάβλητων ουσιών, το αρχικό επιστημολογικό ερώτημα της κοινωνιολογίας «πώς μπορούμε να γνωρίσουμε την κοινωνία;» μετατρέπεται σε οντολογικό ερώτημα: «πώς είναι δυνατή η κοινωνία;». Με άλλα λόγια, το κοινωνικό δεν είναι κάτι δεδομένο, δεν αφορά τις ίδιες τις οντότητες, ανθρώπινες ή μη-ανθρώπινες, αλλά το «είδος διασύνδεσης» ή των σχέσεων μεταξύ αυτών των οντοτήτων. Έτσι λοιπόν, το «κοινωνικό» μορφοποιείται μέσα από την ύφανση συνδέσμων, αρθρώσεων, κόμβων, κινήσεων ανάμεσα σε κοινωνικά και μη-κοινωνικά υλικά και παύει να ορίζεται ως προσχηματισμένη οντότητα που θέτει περιορισμούς στις δράσεις των υποκειμένων: το «κοινωνικό» επιτελείται κάθε φορά μέσα από συγκεκριμένες σχέσεις, συνδέσεις και ενώσεις. Με άλλα λόγια, για τη θεωρία δράστη-δικτύου, το επίθετο «κοινωνικό» δεν σηματοδοτεί κάποιο πεδίο της πραγματικότητας, αλλά συνιστά μια «επιτελεστική» διαδικασία. Για τον Bruno Latour, αυτές οι ίδιες οι οντότητες, είτε είναι άνθρωποι είτε όχι, δεν είναι εξαρχής «κοινωνικές», το επίθετο κοινωνικός υποδεικνύει μια ιδιαίτερη κίνηση επανένωσης και επαναδιάρθρωσης ετερογενών οντοτήτων (Latour B., 2005, σ. 5). Για να το θέσω σαφέστερα, ο χαρακτηρισμός ότι κάτι είναι κοινωνικό παύει να θεωρείται ως κάτι δεδομένο και γίνεται το μείζον πρόβλημα που πρέπει να επιλύσει η κοινωνιολογική έρευνα. Από την σκοπιά αυτή, η κοινωνιολογία θα πρέπει να ορίσει εκ νέου το αντικείμενό της και από «επιστήμη του κοινωνικού» να γίνει επιστήμη «ανίχνευσης των διασυνδέσε-

ων» μεταξύ ετερογενών συστατικών (Ibid). Θα πρέπει να γίνει μια «κοινωνιολογία των ενώσεων», θα πρέπει δηλαδή να εξηγήσει τι είναι κοινωνικό, το πώς συγκροτείται μια οντότητα ως κοινωνική, ακολουθώντας κάθε φορά το συγκεκριμένο τρόπο δικτυακής διασύνδεσης ετερογενών, ανθρώπινων και μη-ανθρώπινων συστατικών ή αλλιώς τις διαδικασίες οικοδόμησης των δικτύων.

Στην κατεύθυνση αυτή, η θεωρία δράστη δικτύου δρομολογεί μια διαφορετική μέθοδο στοχασμού και ανάλυσης του «κοινωνικού». Η προσέγγιση του κοινωνικού μέσα από τη μεταφορά του ετερογενούς δικτύου όχι μόνο διευρύνει το κοινωνικό στις μη-ανθρώπινες και μη ατομικές οντότητες, αλλά την ίδια στιγμή εγκαινιάζει μια εναλλακτική κοινωνική τοπολογία. Το κοινωνικό γίνεται αντιληπτό ως ένα πολύπλοκο πλέγμα αλληλεξάρτησης από οριζόντιες και μη-γραμμικές σχέσεις με αποκεντρωμένη και ανοικτή δομή. Αντί λοιπόν να σκέφτεται το «κοινωνικό» με όρους επιπέδων, σφαιρών, διαστρωμάτωσης, κέντρων-περιφέρειας, δομής ή οργανικών συστημάτων, αναγνωρίζει το «νευρώδη» ή «ριζωματικό» του χαρακτήρα (B. Latour, 1996b). Επιπλέον, η αντίληψη του «κοινωνικού» ως «επιτελεστικής» διαδικασίας συνελάγεται την αβεβαιότητα, την αναστρεψιμότητα και τον εύθραυστό του χαρακτήρα. Το «κοινωνικό» μπορεί να αποτύχει να χαραχθεί ως δικτυακή διάταξη ή αν έχει μορφοποιηθεί και σταθεροποιηθεί (ως δικτυακή διάταξη) είναι δυνατόν να καταρρεύσει οποιαδήποτε στιγμή μέσα από τη μετακίνηση ή την αναδιάρθρωση των ετερογενών του στοιχείων. Εδώ, κατά τη γνώμη μου, αναδύεται μια νέα λογική, μια νέα οπτική προσέγγισης του κοινωνικού κόσμου: ο στατικός, άκαμπτος και ιεραρχικός χαρακτήρας δίνει τη θέση του σε έναν πολύπλοκο, αποκεντρωμένο, μη-ιεραρχικό, ενδεχομενικό και αναστρέψιμο κοινωνικό κόσμο, ανοίγοντας νέους ορίζοντες στην κοινωνιολογική ανάλυση. Βέβαια στο σημείο αυτό θα μπορούσε κάποιος να αντιπροτείνει ότι μια τέτοια οπτική έχει ήδη προταθεί από το μεταδομισμό και το μεταμοντερνισμό. Ωστόσο, στη θεωρία δράστη-δικτύου υπάρχει μια σημαντική διαφοροποίηση που την απομακρύνει ριζικά από το μεταδομιστικό και μεταμοντέρνο εγχείρημα. Σε αντίθεση με την αντίληψη του κοινωνικού κόσμου ως παράγωγο ερμηγείων, νοημάτων, σημασιολογικών και ρηματικών πρακτικών, η θεωρία δράστη-δικτύου κινείται προς την κατεύθυνση μιας «σχεσιακής υλικότητας» (Law J., 1999) ή ενός ρεαλιστικού κονστρουκτιβισμού. Η έμφαση στην πολυπλοκότητα δεν σημαίνει, όπως στο μεταδομισμό και το μεταμοντερνισμό, κατανόηση μόνο μέσα από τη γλώσσα ή την ομιλία: το δίκτυο διαθέτει υλικότητα – είναι ένα πλέγμα δυνάμεων. Με βάση την υιοθέτηση της αρχής της γενικευμένης συμμετρίας όπως αυτή

την αναπτύξαμε στην προηγούμενη ενότητα, η έμφαση αποδίδεται τόσο στη γλώσσα όσο και στην ύλη, διασώζοντας αυτή τη φορά την υλικότητα και τη ρεαλιστική διάσταση των κοινωνικών σχηματισμών.

3.2 Τι είναι δράση;

Στη θεωρία δράστη-δικτύου, όπως το «κοινωνικό» δεν ταυτίζεται με το βασίλειο των ανθρώπων που έρχεται σε αντιδιαστολή με έναν άφυχο φυσικο-τεχνικό κόσμο έτσι και η έννοια της δράσης δεν περιορίζεται στους ανθρώπινους μεμονωμένους δράστες αλλά επεκτείνεται στις μη-ανθρώπινες και μη-ατομικές οντότητες. Η εφαρμογή της προγραμματικής αρχής της συμμετρίας ή ισοδυναμίας για άλλη μια φορά έρχεται να προκαλέσει τη συμβατική κοινωνιολογική σκέψη, αποδίδοντας την «ικανότητα για δράση» όχι μόνο στο ανθρώπινο υποκείμενο που διαθέτει ελεύθερη βούληση αλλά και σε ένα φυσικο-υλικό αντικείμενο, οργανισμό, θεσμό ή ιδέα. Τι συμβαίνει λοιπόν, άνθρωπος και ύλη εξομοιώνονται; Τα αντικείμενα έχουν προθέσεις, βούληση ή επιθυμίες; Επαναλαμβάνοντας το ερώτημα που θέσαμε παραπάνω, πώς μπορούμε να αντιληφθούμε τη δράση στη μη-ανθρωπομορφική της εκδοχή;

Η δράση στη θεωρία δράστη-δικτύου ορίζεται με σημειωτικό τρόπο (B. Latour, 1996b). Ο δράστης δεν είναι δεδομένος, δεν ταυτίζεται με τον ατομικό ανθρώπινο δράστη αλλά συνιστά αποτέλεσμα που παράγεται μέσα από το δίκτυο των σχέσεων και των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα σε ετερογενή υλικά (Law J., 1992). Ο «δράστης είναι δίκτυο», ό,τι και αν κάνει εξαρτάται από τη μορφολογία των σχέσεων στην οποία εμπλέκεται. Με αυτήν την έννοια, η «ικανότητα για δράση» δεν αναφέρεται σε κάποιες ιδιότητες που μπορούν να αποδοθούν από πριν σε κάποιον άντρα, γυναίκα ή αντικείμενο, αλλά αναφέρεται σε αυτό που προμηθεύει τους δράστες με δράσεις που δεν είναι άλλο από το δίκτυο που παίρνουν μέρος. Με δύο λόγια, οι ιδιότητες του δράστη δεν μπορούν να κατανοηθούν ανεξάρτητα από το δίκτυο. Κατά αυτόν τον τρόπο, ο δράστης (actor) είναι ένας «δρών» (actant) που συγκροτείται από σχέσεις ανάμεσα σε ανθρώπινα και μη-ανθρώπινα συστατικά και ταυτόχρονα μπορεί να διαμορφώνει σχέσεις και να υποκινεί συνδέσεις στα πλαίσια μιας άλλης δικτυακής διάταξης. Οι δράστες στο δίκτυο είναι «μεσάζοντες» και συνδέονται «πάντα με κάτι άλλο» (Latour B., 1996b) ενώ η δράση γίνεται κατανοητή ως μια συνεχής «κυκλοφορία», ως μια συνεχής σύναψη σχέσεων, συνδέσεων, ενώσεων και διακίνηση ιδιοτήτων ανάμεσα σε ετερογενή υλικά. Εδώ, τόσο από την έννοια του δράστη όσο και από την έννοια της δράσης αποβάλλεται οποιαδήποτε ανθρώπινη σημασία-ιδιότητα.

Στην κατεύθυνση αυτή, ο Latour υποστηρίζει ότι η θεωρία δράστη-δικτύου δεν προωθεί κάποιο πρότυπο ανθρώπινης δράσης. Οι έννοιες του ανθρώπου, του εαυτού και του κοινωνικού δράστη της συμβατικής κοινωνιολογικής θεωρίας δεν περιλαμβάνονται στο πρόγραμμά της (Latour, 1996b). Πώς όμως μπορούμε να αντιληφθούμε στην πράξη την έννοια του δράστη αποβάλλοντάς του τα ανθρώπινα χαρακτηριστικά; Το παράδοξο αυτό επιχειρεί να αποσαφηνίσει με ιδιαίτερα διαφωτιστικό τρόπο ο J. Law (1992). Σύμφωνα με τον Law, η ιδέα ότι δεν υπάρχει διαφορά ανάμεσα στους ανθρώπους και στα αντικείμενα συνιστά αναλυτική στάση και όχι ηθική θέση. Υπ' αυτήν την έννοια, η θεωρία δεν αρνείται τα ηθικά ζητήματα όπως της ανθρώπινης αυτονομίας, της νόησης, των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων ή της προσωπικής ευθύνης. Υποστηρίζει ωστόσο ότι κοινωνιολογία και ηθική θα πρέπει να διακρίνονται: μπορεί η μία να τροφοδοτεί την άλλη παρόλα αυτά δεν είναι ταυτόσημες.

Όσον αφορά, λοιπόν, τον ισχυρισμό ότι ο δράστης είναι αυτός που είναι εξαιτίας μιας δικτυακής διάταξης από ετερογενή υλικά, η θεωρία δεν αρνείται την ανθρώπινη υπόσταση, δεν αρνείται το γεγονός ότι πρωτίστως κάθε άνθρωπος κατοικεί σε ένα σώμα που φέρει γνώσεις, δεξιότητες ή αξίες. Ωστόσο, η θεωρία επιμένει ότι τα χαρακτηριστικά που συνήθως αποδίδουμε στα ανθρώπινα όντα δεν προσδιορίζονται αποκλειστικά και μόνο από τα σώματα αλλά παράγονται στα δίκτυα που διέρχονται και συνάμα εκδιπλώνονται μέσα και πέρα από τα σώματα. Όπως αναφέρει ο Law (1992), δεν θα ήταν κοινωνιολόγος που γράφει άρθρα, που δίνει διαλέξεις και παράγει «γνώση» αν του έπαιρναν τον υπολογιστή του, τους συναδέλφους του, το γραφείο του, τα βιβλία του, το τηλέφωνό του. Το ίδιο συμβαίνει όχι μόνο στα άτομα αλλά και στα αντικείμενα, τους οργανισμούς, τους θεσμούς. Όλα είναι δίκτυα που συμμετέχουν ως δράστες στη συγκρότηση του κοινωνικού. Καθένα από αυτά μπορεί να εμφανίζεται ως μοναδική και συνεκτική οντότητα που μπορεί να δρα, την ίδια όμως στιγμή συνιστά και ένα δίκτυο από ετερογενή υλικά. Για παράδειγμα, ένα τεχνολογικό αντικείμενο, όπως η τηλεόραση, αποτελείται από ένα δίκτυο από αλληλεπιδραστικά στοιχεία που περιλαμβάνουν ηλεκτρονικά υλικά καθώς και ένα σύνολο ανθρώπινων παρεμβάσεων όπως κατασκευαστές, χειριστές, επισκευαστές. Κατά τον ίδιο τρόπο, ένας θεσμός ή ένας οργανισμός συνιστά ένα λίγο-πολύ διαμορφωμένο δίκτυο από ανθρώπους, μηχανές, κείμενα, κτηριακές υποδομές κ.ά. (Ibid). Έτσι λοιπόν, ο όρος δράστης-δίκτυο δηλώνει ότι ο δράστης είναι δίκτυο. Αυτό που εμφανίζεται ως συνεκτική μοναδική οντότητα και μπορεί να δρα, με την έννοια ότι διαμορφώνει σχέσεις και υποκινεί συνδέσεις στα πλαίσια ενός δικτύου

ου, την ίδια στιγμή, το ίδιο συνιστά ένα μορφοποιημένο δίκτυο από ετερογενή υλικά. Με άλλα λόγια, δράστης και δίκτυο συνιστούν τις δύο όψεις του ίδιου φαινομένου (Latour B., 1999a, σ. 19).

Από τη στιγμή, όμως, που όλα τα φαινόμενα είναι τελικά αποτελέσματα ή προϊόντα των ετερογενών δικτύων, γιατί τα δίκτυα που διαμορφώνουν το δράστη άλλες φορές γίνονται αντιληπτά και άλλες όχι; Γιατί κάποιες φορές εμφανίζεται η ενότητα ή η συνοχή και εξαφανίζεται το δίκτυο; Γιατί κάποιες φορές συναντάμε την απλοποίηση και αποκρύπτεται η πολυπλοκότητα των δικτύων; Κάθε δράστης-δίκτυο ξεκινά ως μια διαδικασία συνάθροισης ισχυρών συνδέσεων και συμμαχιών. Μέσα από μια σειρά διαπραγματεύσεων και μετασχηματισμών, το υπό διαμόρφωση δίκτυο μπορεί να επιτύχει τη σταθεροποίησή του. Αυτό σημαίνει ότι αυτό που ήταν μη-διευθετημένο, σε ανοικτή διένεξη και επομένως γινόταν αντιληπτή η δικτυακή του πολυπλοκότητα, με τη σταθεροποίησή του θα μετατραπεί σε ένα «μαύρο κουτί» (Latour B., 1987). Με άλλα λόγια, δε θα αμφισβητείται πλέον το περιεχόμενό του και θα εμφανίζεται ως αυτόνομη οντότητα, αποκρύπτοντας τη δικτυακή κατασκευή. Το δίκτυο μπορεί πλέον να λειτουργεί ως δράστης, ως «μαύρο κουτί», ως μη προβληματικό συστατικό σε ένα μεγαλύτερο δίκτυο. Ωστόσο, για τη θεωρία δράστη-δικτύου, αυτή η σταθεροποίηση του δικτύου είναι σχετική και πάντα υπάρχει η πιθανότητα της αποσταθεροποίησής του. Κατά αυτόν τον τρόπο, αν και ο κόσμος συνιστά μια συνεχή διαδικασία οικοδόμησης δικτυακών σχέσεων και συνδέσεων, δε βρισκόμαστε αντιμέτωποι με μια ατέρμονη πολυπλοκότητα αλλά συναντάμε νησίδες τάξης που πάντα όμως παραμένουν επισφαλείς. Στην προοπτική αυτή, στόχος της θεωρίας δράστη-δικτύου είναι να ανοίξει τα «μαύρα κουτιά», να γνωρίσει τα δίκτυα στην ετερογένειά τους καθώς και να ανιχνεύσει τις συνδεδειγμένες δυνατότητες.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συνοψίζοντας, στο άρθρο αυτό επικεντρώσαμε το ενδιαφέρον μας στη θεωρία δράστη-δικτύου και στην προσπάθειά της να ενσωματώσει τον κόσμο των τεχνο-φυσικών αντικειμένων στον κοινωνιολογικό στοχασμό, επιχειρώντας μια νέα εννοιολόγηση της κοινωνίας και της δράσης. Όπως δείξαμε, η προσπάθεια αυτή δρομολογείται μέσα από την αρχή της γενικευμένης συμμετρίας και την έννοια του ετερογενούς δικτύου ως μεταφορά πρόσληψης του κοινωνικού. Σε αντίθεση με τους κυρίαρχους κοινωνιολογικούς ισχυρισμούς περί κοινωνικής κατασκευής που προωθούνται

τόσο από τις ερμηνευτικές μικροκοινωνιολογίες όσο και από την μεταμοντέρνα κοινωνική σκέψη –και παρουσιάζουν τον κοινωνικό κόσμο ως παράγωγο ερμηνειών, νοημάτων, σημασιολογικών και ρηματικών πρακτικών, εξαιλώνοντας ουσιαστικά την υλικότητα των κοινωνικών φαινομένων σε ένα νοητικό, ιδεαλιστικό κατασκεύασμα–, η θεωρία δράστη-δικτύου με την αρχή της γενικευμένης συμμετρίας επιχειρεί να επαναφέρει την υλικότητα ως το αναγκαίο υπόβαθρο για την κατανόηση της κοινωνικής ζωής. Ταυτόχρονα, η αρχή αυτή βρίσκει το θεωρητικό της σύμμαχο στη μεταφορά του ετερογενούς δικτύου. Η μεταφορά αυτή επιτρέπει στη θεωρία δράστη-δικτύου να συμπεριλάβει στη θεωρητικοποίηση του «κοινωνικού» και της «δράσης», τόσο τις ανθρώπινες όσο και τις μη-ανθρώπινες οντότητες, εφαρμόζοντας με συνέπεια την προγραμματική αρχή της γενικευμένης συμμετρίας.

Ωστόσο, μπορεί ο στόχος της διεύρυνσης του κοινωνικού στο τεχνοφυσικό κόσμο να επιτυγχάνεται, το ζήτημα είναι μήπως η επίτευξη αυτού του στόχου έχει ως συνέπεια την υποβάθμιση του Ανθρώπου. Με άλλα λόγια, το ερώτημα που ανακύπτει εδώ είναι αν οι υποστηρικτές της θεωρίας δράστη-δικτύου μέσα από την αρχή της γενικευμένης συμμετρίας και τη μεταφορά του ετερογενούς δικτύου πέρασαν στην τελική εξόντωση του υποκειμένου. Αν δηλαδή μέσα από το αίτημα της διάσωσης της υλικότητας και της ενσωμάτωσης του τεχνοφυσικού κόσμου στην κοινωνική ζωή, οδηγήθηκαν τελικά στην υποβάθμιση των γλωσσικών, συμβολικών και ανθρώπινων ιδιοτήτων. Ίσως, αποτελείωσαν το «θάνατο του υποκειμένου» που είχαν ήδη δρομολογήσει ο δομισμός, ο μεταδομισμός και η μεταμοντέρνα θεωρία, οδηγώντας το στον επιθανάτιο ρόγχο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Barnes B., 1977, *Interests and the growth of knowledge*, London, Routledge and Kegan Paul.
- Beck U., 1992, *Risk society: Towards a new modernity*, London, Sage.
- Bell D., 1980, «The social framework of the information society», στο Forester T. (επιμ.), *The microelectronics revolution*, Oxford, Basic, Blackwell.
- Bloor D., 1976, *Knowledge and social imagery*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Bloor D., 1999, «Anti-Latour», *Studies in History and Philosophy of Science*, vol. 30, 1, σ. 81-112.
- Bogue R., 1989, *Deleuze and Guattari*, London and New York, Routledge.
- Callon M., Latour B., 1992, «Don't throw the baby out with the bath school! A reply to Collins and Yearley», στο Pickering A. (επιμ.), *Science as practice and culture*, Chicago, University of Chicago Press, σ. 343-368.

- Castells M., 1996, 1997, 1998, *The information age: Economy, society and culture*, Oxford, Blackwell.
- Deuleuze G., 1991, *Bergsonism*, New York, Zone.
- Deuleuze G., 2002, *Nietzsche and philosophy*, London, Continuum.
- Knorr-Cetina K. D., 1981, *The manufacture of knowledge: An essay on the constructivist and contextual nature of science*, Oxford, Pergamon.
- Lash S., 2005, «Lebenssoziologie. G. Simmel in the Information Age», *Theory, Culture and Society*, vol. 22, 3, σ. 1-23.
- Latour B., 1987, *Science in action*, Cambridge, Harvard University Press.
- Latour B., 1992, «Where are the missing masses? A Sociology of a few mundane artifacts», στο Bijker W. E., Law J. (επιμ.), *Shaping Technology/Building Society*, Cambridge, MIT Press, σ. 225-258.
- Latour B., Woolgar S., 1979/1986, *Laboratory life: The (social) construction of scientific facts* (δεύτερη έκδοση με το νέο υστερόγραφο), Princeton, Princeton University Press.
- Latour B., 1991, *Nous n'avons jamais été modernes*, Paris, La Découverte.
- Latour B., 1996a, «Une sociologie sans objet? Note théorique sur l'interobjectivité», ηλεκτρονική σελίδα, δημοσιεύθηκε με τον τίτλο «On interobjectivity», *Mind, Culture and Activity*, vol. 3, 4, σ. 228-245.
- Latour B., 1996b, «On actor-network theory. A few clarifications», *Soziale Welt*, 47, σ. 369-381.
- Latour B., 1999a, «On recalling ANT», στο Law J. and Hassard J. (επιμ.), *Actor Network Theory and after*, Oxford, Blackwell.
- Latour B., 1999b, «For David Bloor ...and beyond: A reply to David Bloor's "Anti-Latour"», *Studies in History and Philosophy of Science*, vol. 30, 1, σ. 113-129.
- Latour B., 1999c, «One more turn after the social turn», στο Biagioli Mario (επιμ.), *The Science Studies Reader*, New York, Routledge, σ. 276-289.
- Latour B., 2000, «When things strike buck: a possible contribution of "science studies" to the social sciences», *British Journal of Sociology*, vol. 51, 1, σ. 107-123.
- Latour B., 2002, «Gabriel Tarde and the end of the social», ηλεκτρονικό κείμενο <http://www.ensmp.fr/~latour/Articles/82-TARDE.html>. Το άρθρο επίσης περιέχεται στο Patrick Joyce (επιμ.), *The Social in Question*, London, Routledge.
- Latour B., 2005, *Reassembling the social. An introduction to Actor-Network Theory*, Oxford, Oxford University Press.
- Lazzarato M., 1999, «Tarde: un vitalisme politique», στο G. Tarde, *Monadologie et Sociologie*, Paris, Empêcheurs de penser en rond, σ. 103-150.
- Law J., 1992, «Notes on the theory of the Actor Network: Ordering, strategy and heterogeneity», ηλεκτρονικό κείμενο <http://www.comp.lancs.ac.uk/sociology/papers/Law-Notes-on-ANT.pdf>.
- Law J., Hassard J. (επιμ.), 1999, *Actor Network Theory and after*, Oxford, Blackwell.
- Law J., 1999, «After ANT: complexity, naming and topology», στο Law J. and Hassard J. (επιμ.), *Actor Network Theory and after*, Oxford, Blackwell. σ. 1-14.

- MacKenzie D., 1978, «Statistical theory and social interests: A case study», *Social Studies of Science*, vol. 8, σ. 35-83.
- Mannheim K., 1936, *Ideology and utopia*, New York, Harvest Books. Στην ελληνική γλώσσα, 1997, *Ιδεολογία και ουτοπία*, Αθήνα, Γνώση.
- Merton R., 1973, *The Sociology of Science: Theoretical and empirical investigations*, Chicago, University of Chicago Press.
- Mol A., Law J., 1994, «Regions, networks and fluids: Anaemia and social topology», *Social Studies of Science*, vol. 24, 4, σ. 641-672.
- Shapin S., 1979, «The politics of observation: Cerebral anatomy and social interests in the Edinburgh Phrenology disputes», στο Roy Wallis (επιμ.), *On the margins of science: The social construction of rejected knowledge*, Sociological Review Monograph 27, Keele, Keele University, σ. 139-178.
- Stehr N., 1994, *Knowledge societies*, London, Sage.
- Thacker E., 2005, «Biophilosophy for the 21st Century», Ctheory, ηλεκτρονική διεύθυνση www.ctheory.net/articles.aspx?id=472
- Urry J., 2000a, *Sociology beyond societies. Mobilities for the twenty-first century*, London, Routledge.
- Urry J., 2000b, «Mobile Sociology», *British Journal of Sociology*, vol. 51, 1, σ. 185-203.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΣΕΛΙΔΕΣ

Bruno Latour, <http://www.ensmp.fr/~latour>

Mobile Sociology, <http://www.lancs.ac.uk/FSS/sociology/css>